

В 2010–2012 рр. на городищі «Вал», у місті Володимирі, що є зосередженням пам'яток археології й історії, проводилися дослідження археологічної експедицією ДП «Волинський старожитності», під керівництвом О. Златогорського. Першочерговим завданням експедиції було дослідження замку Казимира, відомого з писемних джерел, але прихованого нашаруваннями століть. Проведені роботи з розкриття східної частини фундаменту замкових мурів та отримані матеріали вказують на приналежність, виявлених мурованих стін, до укріпленя замку польського короля Казимира Великого, що був споруджений у другій половині XIV ст. Знахідки княжих часів, поряд зі стінами, впевнено підтверджують високий статус міста, відображений у писемних джерелах [23, 23–24].

Внаслідок багаторічних розкопок вченими здобуто суттєву кількість матеріалів, які дозволяють по-новому висвітлити історичну топографію міста за княжої та пізньосередньовічної доби. Крім згаданих, не менше значення мають археологічні матеріали з фондів Володимир-Волинського історичного музею [24]. Введення їх до наукового обігу істотно збагачує джерельну базу дослідження історичної топографії міста.

Таким чином, проведений огляд джерел свідчить, що в комплексі вони дають можливість досить детально відтворити історико-топографічну еволюцію міста Володимира Х–XVIII ст.

1. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т. 2.
2. Карамзин Н.М. История государства Российского: репринт. 1842–1844 гг. – Кн. 1. – М., 1988.
3. Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договоры 1366 г.). – К., 1896; Czuczynski A. Traktat księząt litewskich z Kazimierzem Wielkim w r. 1366 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1890. – R. 4. – Z. 1.
4. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. – Warszawa, 1886. – Т. III; Jabłonowski A. *Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej 1545 (Źródła): I. Zamku Włodzimierkiego // Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wład. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – Т. VI.
5. Духовное завещание Василия Загоровского Кастеляна Брацлавского. Наставление детям и правила для их воспитания; распоряжение об устройстве церквей, госпиталей и школы. 11 июля 1577 г. // *Архив Юго-Западной России (далее – Архив ЮЗР)*. – Т. I: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.). – К., 1859. – Ч. I.
6. *Опись церквей и имений епископии Владимирской, составленная при передаче этой епископии Ипатиию Потюю. 11 апреля 1593 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I. – Ч. I..
7. *Донесение вижса урядового в том, как епископ Холмский Феодосий взял штурмом епископский замок и соборную церковь в городе Владимире. 15 сентября 1565 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I. – Ч. I..
8. *Универсал Гетмана Козацкого, Петрижицкого ко всем жителям Воеводств украинских писанный, извещающий их о предстоящем набегах татарском и советуящий повсеместно приготовляться в защите, т. к. он не в состоянии определить каким путём татары вторгнутся. 22 июля 1632 г. // Архив ЮЗР*. – Т. I: Акты о козаках (1500–1648 гг.). – Ч. III. – К., 1863.
9. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*. – Т. 2. – Cz. 2. – Warszawa, 1845.
10. Кондратюк Р. *Державний архів Житомирської області: Історико-краєзнавчий нарис*. – Вип. 4. – Житомир, 1997.
11. *Архів Володимир-Волинського історичного музею*. – НДФ. – 1565/2: Барер С. Д. *Історико-архітектурний заповідник у м. Володимирі-Волинському Волинської області. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка.*

Фотоілюстрації (іконографія та аналоги). – Львів, 1985. – Т. 2. – Кн. 2. – Вип. 2 і 3.

12. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – Львів, 1937. – Т. CLIV.
13. Кучинко М. М. *Звіт про археологічні дослідження у Володимирі-Волинському в 1976 р. // Науковий архів кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. – Луцьк, 1976–1977.
14. *Архів Львівської комплексної архітектурно-реставраційної майстерні*. – В. 13–15: *Пам'ятка архітектури 1494 р. Будинок з дзвіницею в м. Володимирі-Волинському. Натурні дослідження 1979 р.; В-12-1,2,5,7: Християнська церква. Проект реставрації*. – Львів, 1983. – Т. 1.
15. Дверницький Е.Н. *Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском*. – К., 1889.
16. Левицкий О.И. *Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем*. – К., 1892.
17. *Археологические разыскания проф. Прахова во Владимире-Волынском и его окрестностях // Волинские епархиальные ведомости*. – Житомир, 1886. – Ч. 31 (неоф.).
18. Дверницький Е.Н. *Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и окрестностях // Киевская старина*. – 1887. – Т. 17.
19. Каргер М.К. *Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Волынском // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук*. – Вип. 29. – Л., 1958.
20. Кучинко М. *Раскопки древнего Владимира-Волынского // Археологические открытия 1975*. – М., 1976; Кучинко М.М. *О работах во Владимире-Волынском // Археологические открытия 1976*. – М., 1977.
21. Пескова А.А. *Раскопки древнерусских памятников на Волини // Археологические открытия 1983*. – М., 1985; Пескова А.А. *Раскопки древнерусской церкви в г. Владимире-Волынском // Археологические открытия 1984*. – М., 1986.
22. *Архів Володимир-Волинського історичного музею*. – КД-2253/КВ-8167: Терський С. В. *Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 1999 р.* – Львів, 2000; КД-2279/КВ-8425: Терський С. В. *Звіт про роботу Волинської рятівної археологічної експедиції у 2000 р.* – Львів, 2001.
23. Златогорський О. С., Панишко С.Д. *Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2013 рр.: Джерела і матеріали*. – Луцьк, 2012.
24. *Володимир-Волинський історичний музей*. – Інвентарний № відділу археології: А-58, 59, 67–75, 94, 255–260, 288–290, 300–310, 383–385, 426, 620–680; Р-5/23,85.

Petrovych V.V. The sources of studying the historical and topographic development of the city Volodymyr in the X–XVIII centuries. In the article are described the written and material sources, the cartographical materials. That's defined that in complex they are the significant basis for the objective representation of the dynamics the city Volodymyr historical-topographic development in the X–XVIII centuries. **Key words:** historical topographic, sources, chronicles, lustration, archeological research, cartographical materials

Н. М. Лопацька

АКТОВІ, СТАТИСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЕПІСТОЛЯРІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ (кінець XVI – перша половина XVII ст.)

Охарактеризовано актові, статистичні матеріали, та епістолярії як джерела до вивчення історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Ключові слова: Дермань, монастир, документ, інвентар, лист, історичне джерело

Дерманський монастир у кінці XVI – першій половині XVII ст. не тільки розпочав свою діяльність, але

й став осередком, де акумулювалися плідна друкарська, освітня праця, просвітницька та релігійна боротьба. У цей час на Волині розгорнулося запекле конфесійне протистояння між унітатами та православними, тому діяльність обителі викликає науковий інтерес не лише як монастирський комплекс, але й як духовний осередок, втягнутий до бурхливого політичного, економічного, культурно-просвітницького й освітнього життя. Мета цієї статті – охарактеризувати основний потенціал актових, статистичних матеріалів та епістолярій, що відносяться до групи джерел з історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст.

Варто зауважити, що в історичній науці дослідники вже звертали увагу на вивчення означеного масиву документів. Проте, досить мало відомостей представлено щодо історії вивчення саме Дерманського монастиря, зокрема й щодо періоду міжконфесійного протистояння на Волині, зумовленого Брестською унією. Серед авторів, дослідження яких стосуються характеристики документальної бази означеної проблематики, можна виділити, насамперед, В. Атаманенка [1], О. Барановича [2], Т. Гуцаленко [3], М. Довбишенка [4], В. Луця [5], М. Ковальського [6].

Актові матеріали – це поточна документація, що велася в монастирі у Дермані і стосувалася найрізноманітніших сторін його життя. Наприклад, проведення релігійних свят, відмітки про виконання ченцями монастирських правил та фіксація найважливіших подій у політичному житті Речі Посполитої, пов'язаних із діяльністю духовної обителі.

Статистичні матеріали, натомість, містять дані щодо кількості підданих, їх повинності, податки на користь короля чи монастиря. Серед них потрібно вирізняти ті, що стосувалися монастиря як однієї із фіскальних одиниць Речі Посполитої. До таких документів належали поборові та подимні реєстри. У процесі дослідження монастирських володінь і їх прибутків особливо цінними є поборовий – 1583 р. та подимний – 1629 р. реєстри. Згадані статистичні матеріали відносяться до опублікованих джерел, адже видані ще наприкінці XIX ст. польським дослідником А. Яблоновським [7, 14–15, 37–39, 80–82].

Іншу категорію статистичних матеріалів становлять дані про монастирське господарство у комплексі маєтків роду князів Острозьких-Заславських. Найціннішими серед них є інвентарі. В історії Дерманського монастиря відомі три найдавніші – 1571 (фрагмент інвентаря церковних маєтностей Острожчини), 1627 і 1689 рр. Інвентар 1627 р., виявлений В. Вуйциком, зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [8] та включений до збірки джерел, яку підготував В. Атаманенко, – «Опис Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.» [1, 329–333], а також його текст опубліковано у статтях Т. Гуцаленко [3, 49–52] та В. Луця [5, 165–166].

Інвентар Дерманського монастиря від 10 червня 1627 р. пана Домініка Хризостома Заславського, укладений у зв'язку з приходом на посаду архімандрита М. Смотрицького, письмово оформлений Я. Полупановичем. У ньому міститься детальний опис зовнішнього вигляду монастирської церкви, господарських будівель, розміщених на території обителі, детально перелічена кількість домашньої птиці та худоби, а також зазначені обов'язки, покладені на церковних слуг і зафіксовані основні податки, сплачувані монастирем. У свою чергу фрагмент інвентаря церковних маєтностей Острожчини 1571 р. описує будівлі примонастирської Свято-Троїцької церкви, дзвіницю, літургійне вбрання, шати та ікони. Відтак, міститься також чимало важливої інформації стосовно матеріального стану та

забезпечення цієї обителі. Інвентар монастиря, укладений 8 травня 1689 р., коли посаду намісника обіймав А. Тельбуховський, також містить відомості про монастирські будівлі, господарські споруди, список повинностей підданих цього релігійного осередку. Хоч він і виходить за межі, означеного нами вище періоду, все ж таки зафіксував зміни, які відбулися між 1627 і 1689 рр. Аналіз цих інвентарів дає можливість достовірно відтворити зовнішній вигляд монастирського двору, Свято-Троїцької церкви, господарських споруд.

Стислішу, але цінну інформацію містить і акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами, датований 1603 р. Документ знаходиться у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДАУК) [9, 332], а також у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника [10]. Чимало істориків досліджували діяльність князів Острозьких, зокрема й стосовно облаштування релігійних осередків. Проблемою місцезнаходження письмових джерел історії м. Острога та їх вивченням займався М. Ковальський, який охарактеризував акт 1603 р. у таких публікаціях, як «Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник» [6], «Документальні письмові джерела з історії Острога» [11], «Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром (1603 р.)» [12]. Цей документ вміщено також і в згаданій вище збірці В. Атаманенка [1, 74–102]. Подібне значення мають ревізії та дільчі акти, які укладались, у зв'язку з розподілом маєтностей, після згасання роду Острозьких, у 1620–1621 рр. [1, 185–328; 13, 3–15]. Так, у виданні В. Атаманенка опубліковано фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед поділом між його дочками (1620 р.) та інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. [1, 185–328]. 2001 р. І. Ворончук в українському перекладі опублікувала частину інвентаря 1620 р. [14, 140–204].

До статистичних матеріалів відносяться також джерела облікового та фіскального характеру, поява яких ініціювалася керівництвом монастиря. Чимало документів такого роду зосереджені у фонді 2072 ЦДАУК, зокрема квитанції та розписки про сплату монастирем подимного податку з помість та сіл, субсидій тощо [15–17]. Цінною є інформація про надходження за часів архімандрицтва М. Смотрицького прибутків, отриманих від подимного податку, що обраховувався в литовських грошах, із монастирських володінь Кунина та Білашева [18, 25–28]. Виявлені контракти, що уклалися між управителями, архімандритами, справцями монастиря й орендарями. Безпосередньо в Дерманському монастирі укладено ряд контрактів (з 1630 до 1646 рр.), з метою вирощування зернових культур [19, 2–6]. Опубліковані О. Фотинським документи, стосовно історії монастиря, доповнюють дані фіскального характеру, містять ряд презент, що фіксують умови надання, купівлі-продажу господарських об'єктів, пасовищ, лісових угідь, сінокосів, садів, які належали монастиреві [20, 243–267].

З-поміж документальних джерел, що надають можливість ґрунтовно досліджувати історію Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст., важливими є й епістолярії. До цієї категорії відносяться листи та реляції – документальні звіти про події, що відбулися на території монастирських володінь або пов'язані з ними. Найцінніші серед них – послання урядників монастиря до його покровителів. Важливий комплекс становлять і листи клієнтів заможньої князівської родини Острозьких-Заславських та Радзівілів, в яких вони повідомляли про становище монастиря та різні конфліктні ситуації, що виникали в ньому.

Частина таких послань зберігається в архіві Сангушків Краківського воєводського архіву [21, 32]. З них можна дізнатися про стосунки ченців монастиря з безпосередніми власниками. Крім цього, у них зафіксовано чимало прикладів випадків організації ченцями та підданими виступів супроти зазіхань унійних представників [21, 326–328]. У листуванні О. Заславського та О. Курцевича відображені стосунки із представниками козацтва [21, 74]. До цієї документальної збірки [22, 257–258] входять листи, в яких неодноразово обговорювалися фінансові розрахунки та прибутки з дерманських та острозьких володінь. При цьому, листи не лише відображають внутрішнє життя обителів, а й надають можливість побачити стосунки власників, урядників монастиря із представниками сусідніх володінь, прилеглих до Дерманя територій [22, 154]. Вагоме значення мають і епістолярні джерела, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві (AGAD). Вони торкаються подій політичного та релігійного характеру, що стосувалися монастиря, містять відомості щодо локальних конфліктів періоду протистояння противників і прихильників унії [23, 7–10]. Водночас у них представлена палітра клієнтурних зв'язків у політичній сфері та стосунки нижчих прошарків суспільства.

Чимало інформації має листування місцевих архімандритів та їх церковних керівників, а також вищих церковних ієрархів, стурбованих релігійною ситуацією на тогочасній Волині. Так, листування дерманського архімандрита М. Смотрицького та волинського чашника Л. Древинського вміщена у виданні М. Довбищенка [4, 179; 24, 317–322]. Досить детально релігійна ситуація в регіоні представлена реляцією митрополита Й. Рутського, під час його візитації Волині в грудні 1628 – січні 1629 рр. [4, 180–182]. Зокрема нею описана подорож митрополита до Острога та відзначена проповідницька діяльність М. Смотрицького на користь унії.

До зазначеної категорії джерел відноситься і лист М. Смотрицького до Папи Урбана VIII, де він заявляв про свій перехід до унії [25, 29–30]. Догматичні суперечності у вченні православних відомі з листування М. Смотрицького та патріарха Константинопольського К. Лукариса [26, 223]. Документи фонду 2072 ЦДІАУК – «Дерманський чоловічий монастир» містять також епістолярну спадщину, пов'язану із часом функціонування монастирського осередку. У ній відображена суспільно-релігійна ситуація на Волині, представлені інтереси духовенства стосовно передачі монастиря уніатам. Досить яскраво це репрезентовано у листі пана Фрика до володимиро-берестейського єпископа Й. Баковецького [27, 1].

Окремі документи фонду 370 Держархіву Рівненської обл. також містять листи, адресовані дерманським архімандритам, в яких обговорюються кордони із монастирськими землями (зокрема лист 1601 р. О. Путьницького стосовно кордону із дерманським володінням – Кунином) [28, 199–199зв.].

Отже, актові, статистичні матеріали та епістолярії є важливим комплексом джерел, що дозволяє ґрунтовно підійти до історії Дерманського монастиря кінця XVI – першої половини XVII ст. На основі опублікованих та архівних документів, можна простежити основні етапи діяльності цієї обителі в культурно-освітньому, господарському й адміністративному аспектах та, звісно, висвітлити питання, пов'язані з впливом унії.

1. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В.Б. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – Т. 1.*
2. *Баранович О.І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.*
3. *Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського*

монастиря // Лавра. – 2000. – № 2.

4. *Пам'ятки. Архів Української церкви. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. – Вип. 1. – К., 2001. – Т. 3.*
5. *Луц В. Інвентарні описи Дерманського монастиря XVI – XVII ст. в науковому доробку Володимира Вуйцика // Волинська ікона: Дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10.*
6. *Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепрпетровск, 1975. – Вып. 2.*
7. *Źródła dziejowe. – T. XIX: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. – Warszawa, 1889.*
8. *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі – ЛНБ). – Ф. 5. – № II.6746.*
9. *Центральний державний історичний архів України м. Києва (далі – ЦДІАУК). – Ф. 223. – Оп. 1. – Од. зб. 332.*
10. *ЛНБ. – Ф. 91. – № 181/VI-4. – Ч. 1а.*
11. *Ковальський М.П. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I–III науково-краснознавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990–1992 рр.). – Остріг, 1992. – Ч. 1.*
12. *Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання / Відп. ред. І. Пасічник – Острог, 1997.*
13. *Długosz J. Podział latyfundiów Ostrogskich w roku 1621 // Akta universitatis Wratislaviensis. – 1969. – T. XVI.*
14. *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Укл. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001.*
15. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 72.*
16. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 76.*
17. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 78.*
18. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 64.*
19. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 53.*
20. *Фотинский О. Материалы для истории Дерманского монастыря // Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Кн. 2.*
21. *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sławuckie-Sanguszków (далі – WAP). – Sygn. 75-II.*
22. *WAP. – Sygn. 75-IV.*
23. *Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Radziwiłłów – Dział V. – Sygn. 8031.*
24. *Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – Приложение.*
25. *Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1965. – Vol. II–XX.*
26. *Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni. – Romae, 1954. – Vol. I.*
27. *ЦДІАУК. – Ф. 2072. – Оп. 1. – Спр. 254.*
28. *Держархів Рівненської обл. – Ф. 370. – Оп. 3. – Спр. 100.*

Lopatska N.M. Acts, statistical materials and correspondence as the sources of the Derman Monastery history (the end of the XVI – the first half of the XVII century). Acts, statistical materials and correspondence as the sources for studying the Derman Monastery history in the end of the XVI and the first half of the XVII century.
Key words: Derman, monastery, document, inventory, letter, source

В. Л. Кісіль

ДЖЕРЕЛА «СВОДНОЙ ГАЛИЧСКО-РУССКОЙ ЛЕТОПИСИ С 1772 ДО КОНЦА 1800 ГОДА. ЧАСТЬ II» АНТОНА ПЕТРУШЕВИЧА

У статті розглянуто різні види джерел, надрукованих А. Петрушевичем у «Сводной Галичско-русской летописи». Показано їхню структуру, особливості, місцезнаходження та інформативний потенціал.

Ключові слова: джерело, актовий документ, літопис, рукопис

Громадсько-політичний та релігійний діяч, член Празької, Будапештської, Бухарестської і Санкт-Петербурзької академії наук, почесний доктор історії Київсь-